

TARBIYA VA IJTIMOIIY TARBIYA, IJTIMOIIYLASHUV MEXANIZMLARI

Davletova Rimajon

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti 3-bosqich talabasi

*“Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot,
yo najot -yo falokat, yo saodat - yo falokat masalasidir”*

A.Avloniy

Anotatsiya: *Maqolada siz tarbiya va uning ahamiyati bugungi kundagi dolzarbligi, tarbiya turlariva ijtimoiy tarbiya haqida ma'lumot olasiz, jumladan maqolada ijtimoiylashuv mexanizmlari haqida ma'lumot olasiz.*

Kirish so'z: *tarbiya tamoillari, tarbiya metodlari, ijtimoiy tarbiya ijtimoiylashuv mexanizmlari.*

Tarbiya — muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o'qitish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni. Boshqacharoq talqin etilganda, tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir. Turli zamon va makonda ijtimoiy tarbiya mohiyati turlicha bo'lib, uning mazmuni ijtimoiy maqsadlardan kelib chiqib asoslangan. Tarbiya g'oyasi turlicha ifodalangan bo'lsada, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyati hamda obyektiga ko'ra yakdillikni ifoda etadi. Tarbiya pedagogikadagi asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Jamiyat va pedagogikaning tarixiy rivoji davomida mazkur kategoriyani tushuntirishga turlicha yondashuvlar yuzaga keldi. Tarbiya mazmuni deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda ta'lim oluvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi. Agar mendan "sizni nima qiynayapti deb so'rasangiz farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman" - deydi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. Bu fikrlari mustaqil yurtimizni, ertamizning egalariga ta'lim- tarbiya berishdek ulkan ma'suliyat, davlat rahbari, mutassadi tashkilotlar, har bir oila, jamiyat a'zolari oldidagi ulkan ish sifatida qarashimizni taqozo etmoqda. Bugungi bola o'tgan asr bolasidan keskin farq qiladi, o'zbek o'g'il-qizlari zamonaviy komil inson siymosiga ega bo'lmog'i lozim. Tabiiyki, bu jarayonda oilaviy tarbiyaning o'rni beqiyos. Bola, asosan, oilada tarbiyalanadi. Oila muhiti orqali bolaning dunyoqarashiga va xulqiga doimo o'z ta'sirini o'tkazib turadi. Ibn Sino ta'biricha, "ota-ona bola tarbiyasini unga ism qo'yishdek oliyanob vazifadan boshlaydi".. Tarbiya xususida taniqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy shunday deydi: "Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot -yo falokat, yo saodat — yo falokat masalasidir"l. Ushbu fikrlardan anglaniladiki, shaxs tarbiyasi xususiy ish emas, balki ijtimoiy, milliy ishdir. Zero,

har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratlibolishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liq.

Tarbiyaning keng pedagogik ma'nosi o'quv tarbiya muassasalaridagi shaxsni shakllanishini anglatadi, tor pedagogik ma'noda tarbiyani jarayon sifatida qaralishini ifodalaydi. Tarbiyani tor pedagogik ma'nosi aniq tarbiyaviy tizim doirasida tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning o'zaro ta'sirida aniq insoniy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan, maxsus tashkil etilgan faoliyat tushuniladi. Bu yerda pedagoglar faoliyati tarbiyaviy ishlar deb yuritiladi.

Tarbiya nazariyasining mohiyati. Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining muhim tarkibiy qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o'rganadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtayi nazardanyondashish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Tarbiya tamoyillari. Tarbiya tamoyillari tarbiyani amalga oshirish qoidalari bo'lib, ular asosida nazariyalar ishlab chiqiladi va tarbiyaning shakl metod va vositalari amalga oshiriladi;

— tarbiya inson o'zini ijtimoiylashuv sub'ekti sifatida his qilishi, uz sub'ektivligining namoyon qilishi va taraqqiy etishi uchun sharoit yaratadi;

— tarbiya inson uchun jamiyatga moslashuv darajasini ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi;

— tarbiya insonni turli yosh bosqichlarida turli xavflar bilan to'qnash kelishiga yo'l qo'ymasligi yoki insonning ijtimoiylashuv qurboniga aylanish ehtimolini kamaytirishi mumkin. sharoitlarga mos qilib isloh qilish uchun sharoitlar yaratilishi kabilar bilan izohlash mumkin.

Ijtimoiy tarbiyaning jamoaviyligi tamoyili. Bolaning ijtimoiylashuvi mikroo'millar ta'sirida, tengdoshlari va kattalar (oila, qo'shnilar, mikrojamiyat, tarbiya tashkilotlari) bilan o'zaro munosabatlarida ro'y beradi. Ijtimoiy tarbiya bir tomondan, jamoalarda amalga oshirilsa, boshqa tomondan, bolalar va o'smirlarni jamoa hayotiga ob'ektiv zarurat sifatida kiritib boradi. Ijtimoiy tarbiyaning birgalikdagi faoliyat tamoyiliga ko'ra bolalar, o'spirinlar, o'smirlarning ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishi tarbiyachi va tarbiyalanuvchi orasidagi qadriyatlar almashuvi jarayonida amalga oshiriladi. Bular:

— dunyo madaniyatlari va aniq bir jamiyatda ishlab chiqilgan qadriyatlar;

— ijtimoiy tarbiya sub'ektlariga xos bo'lgan qadriyatlartarbiya tashkilotlarining muayyan a'zosiga xos bulgan qadriyatlar.

Birgalikdagi faoliyat tamoyilida birinchi o'rinda tenglik emas, balki o'zaro hurmat va sofdillik turadi.

Tarbiyaning davomiyligi tamoyili. Bu tamoyil ijtimoiylashuvning merosiylik tavsifidan kelib chiqadi. Tarbiyaning davomiyligi tamoyili inson rivojlanishining har bir bosqichini individual va ijtimoiy qadriyat, deb biladi. Bu tamoyilga kura, har bir bola yoki

o'smirning ijtimoiy rivojlanishida doimo davomiy va tugallanmaydigan jihatlar mavjud bo'ladi. Chunki bolalar dunyo va uzi bilan o'zaro munosabatda bo'la turib, doimo o'zlarining innovatik xususiyatlarini saqlab qolishadi (Masalan, J. Tolstoy o'z hayoti davomida unda beshta inson o'zgargan, deb hisoblaydi). Tarbiyaning davomiyligi tamoyiliga kura uni shunday tashkil qilish kerakki, har bir yosh bosqichida inson "qayta shakllanish" imkoniyatiga ega bo'lsin. Sanab o'tilgan tarbiya tamoyillarini inobatga olinishi va ularning ta'minlanishini ijtimoiy pedagogik faoliyatda ijobiy natijaga erishishnin shartlaridan biri, deb hisoblashn mumkin.

Tarbiya metodlari: Tarbiya nazariyasida tarbiya metodi – tarbiya vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning o'zaro aloqador faoliyati yo'li ekanligi ta'kidlab o'tilgan. Bu tarbiya jarayonini tarbiyaning asosiy qonuniga mosligini, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro aloqador faoliyati sifatida tushunishni ifodalaydi. Stolyarenko «tarbiya metodi pedagogik maqsadga erishish uchun tarbiyachi ongiga, hissiyotiga, xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish yo'l va usullaridir» - deb hisoblaydi. Uning fikricha tarbiya metodi pedagog faoliyati orqali amalga oshiriladi. Pedagoglar tarbiyalanuvchilarning turli faoliyatlarini tashkil etib, ishontirish, namuna, mashq, talab, jazolash va rag'batlantirish orqali ta'sir etadilar. Taniqli pedagog Yu.K. Babanskiy va bir qator olimlar ta'lim va tarbiyani yagona bir butun pedagogik jarayon sifatida ifodalab, tarbiyasiz ta'lim mavjud emas deb hisoblaydilar. Shuning uchun butun pedagogik jarayon uchun yagona metodlar tizimini taklif etadilar. Tarbiya usullari odatda metodni ajralmas bo'lagi sifatida ifodalanib, aniq vaziyatlarda qo'llaniladi. Masalan, rag'batlantirish metodida maqtov, tashakkurnoma, taqdirlash usullaridan foydalaniladi. Tarbiya metodlari klassifikatsiyasi Metodlarni bilish ularni biror asos, belgi bo'yicha guruhlariga ajratishga olib keladi. Pedagogikada biron bir asos bo'yicha metodlarni qat'iy klassifikatsiyasi ishlab chiqilmagan. Mutaxassislar metodlarni ko'p qo'llanishiga qarab ishontirish, mashq, namuna, taqdirlash, jazolash metodlarini o'rganganlar. Albatta pedagogik amaliyotda ushbu metodlarni ko'p uchratamiz. Pedagog o'quvchilar bilan birgalikda axloqiy normalarni muhokama qilib, tushuntirib, ularni faoliyatga jalb etib, ularga namuna bo'lib tarbiyalaydi. va nihoyat u o'quvchilarni xatti harakatlarini muhokama qilib, ularni stimullashtiradi hamda xulq-atvorini tuzatib, rivojlantiradi. Ilmiy tavsiflash obyektlarni bir-biridan farqlash uchun qat'iy asos va belgiga ko'ra ajratishni talab etadi. Shuning uchun metodlar klassifikatsiyasi ularni bilishni, ikkinchidan ularni ongli, samarali qo'llashni ifodalaydi. Boshqacha aytganda shaxsni bilimini, qarashlarini, idrokini shakllantirishga yo'naltirilgan metodlar bor. Ular ongni shakllantiruvchi metodlar deyiladi. Bundan tashqari, shaxsni xulq-atvoriga va faoliyatiga yo'naltirilgan metodlar mavjud. Bularni xulqni shakllantiruvchi va faoliyatni tashkil etuvchi metodlar deyiladi. Yana xulqni stimullashtirishga va tuzatishga yo'naltirilga metodlar mavjud bo'lib, ular xulqni stimullashtiruvchi metodlar deyiladi. Yu.K. Babanskiy tomonidan tavsiya etilganta'lim va

tarbiya metodlari klassifikatsiyasining asosini faoliyat konsepsiyasi tashkil etadi. Unga ko'ra har qanday faoliyat komponentlarini anglash, tashkil etish, stimullashtirish va nazorat tashkil etadi. Faoliyat tarbiya jarayoni tuzilishida muhim o'rin egallab, butun pedagogik jarayonni umumiy metodlarini to'rt guruhga ajratishning asosi hisoblanadi. Shunday qilib, an'anaviy pedagogika fanida tarbiya metodlarini to'rt guruhga ajratilganligini ko'plab mutaxassislar tomonidan guvohi bo'lam a) ongni shakllantirish metodlari: hikoya, suhbat, ma'ruza, munozara, muhokama;

b) faoliyatni tashkil etish va xulq-atvorni shakllantirish metodlari: mashq, o'rgatish, topshiriq, talab va tarbiyaviy vaziyatlarni yaratish;

d) xulqni stimullashtiruvchi metodlar: musobaqa, o'yin, taqdirlash va jazolash;

e) nazorat, o'z-o'zini nazorat va baholash metodlari: kuzatish, so'rov, faoliyat natijalarini tahlil qilish. Metodlarni guruhlar bo'yicha ajratish mumkin, lekin shaxs qismlar bo'yicha emas, balki bir butun holda shakllanadi, nimagaki ong, munosabatlar, xulq, atvor har qanday holatda mo'ljalli va tasodifiy harakatlar ta'sirida butunlikda shakllanadi. Birinchi guruh metodlarining asosiy vazifasi tarbiyalanuvchilarda munosabatlarni, yo'nalganlikni, ishonch va qarashlarni shakllantirish hisoblanadi. Bular asosida xulq-atvor normalari, ijtimoiy qadriyatlar to'g'risidagi bilimlar yotadi. Birinchi navbatda insonni ishonchi uning xatti-harakatlarida ifodalanadi. Ikkinchi guruh metodlari tarbiyani faoliyatda amalga oshishi prinsipiga amal qilishni talab etadi. Shaxsda u yoki bu sifatlarni sharoit yaratmasdan shakllantirib bo'lmaydi. Pedagoglarni vazifasi ana shunday sharoitlarni hosil qilish hisoblanadi. Uchinchi guruh metodlari yordamida pedagoglar va tarbiyalanuvchilarni o'zlari o'z xatti-harakatlarini nazorat qilib, tarbiyalanuvchilarni faoliyat motivlariga ta'sir etadilar. Nazorat va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari tarbiya natijalarini baholashga va ahlil etishga yo'naltirilgan bo'lib, tarbiyalanuvchilarni shakllanashiga ta'siretadi. Agar tarbiya natijalari tarbiyalanuvchilar bilan birga tahlil etilsa, samaradorlikka erishiladi hamda ularni o'z-o'zini tarbiyalashi stimullashadi.

Tarbiya metodlari tasnifi:

Ongni shakllantiruvchi metodlar. Ushbu metodlar nomlanishiga va mohiyatiga ko'ra ta'limning og'zaki metodlari bilan mos kelib, ularning asosiy vazifasi ijtimoiy-axloqiy munosabatlar, me'yor, odamlarni xulq qoidalari, qarash va qadriyatlarni shakllantirish sohalariga oid bilimlarni shakllantirish hisoblanadi. Bu metodlar birinchi navbatda shaxsning ongiga, uning aqliy, intellektual, hissiy sohalariga murojaat qiladi. So'z orqali ta'sir etish obro'li o'qituvchining o'quvchilarning aql va hissiyotiga ta'sir etadigan eng kuchli metod hisoblanib, tarbiyachidan yuqori darajadagi madaniyatni va kasbiy mahoratni talab etadi.

O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni, e'tiqod, dunyoqarashni shakllantirish maqsadida ularning ongi, histuyg'usi, irodasiga ta'sir ko'rsatish usullari ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar sanaladi. Ma'ruza, hikoya, tushuntirish — bu og'zaki metodlar,

ma'lumotni tahlil amaliyotdan shu ma'lumki, mashg'ulot, uchrashuvlarda o'quvchilar bilan ijtimoiy axloqiy mavzularda suhbatlar tashkil etilishini uchratishimiz mumkin.

Tushuntirish ijtimoiy ongni shakllantirishda ko'p ishlatiladigan usul bo'lib, u orqali ta'lim oluvchilarni jamiyatda kechayotgan ijtimoiy shaxs tomonidan o'zligini anglash hamda jamiyatda, jamoada muayyan o'rinni egallashga oid ma'lumotlar bilan tanishtirishga xizmat qiladi.

Suhbat munozara, muhokama sifatida o'quvchilarni o'zlaridan intellektual va emotsional faollikni talab etuvchi metod hisoblanadi. Tarbiyaviy suhbat, munozara qoidasi bo'yicha tarbiyachining qisqa kirish so'zidan va muammoli xarakterdagi savollarni qo'yishdan iborat. Suhbat metodi o'quvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy-axloqiy jihatdan shakllantirishda o'qituvchining jonli nutqi, o'quvchi bilan o'zaro munosabati ta'sirchan usullardan hisoblanadi. Ta'lim oluvchi bilan suhbatlashish jarayonida uning shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradigan ma'lumotlar beriladi, ijtimoiy va tabiiy borliqqa nisbatan munosabat baholanadi, ijobiy sifatlar rag'batlantirilib, salbiy holatlar aniqlanib, ularni bartaraf etish yo'l-yo'riqlari ko'rsatiladi. Ta'lim oluvchining ijtimoiy ongini shakllantirish uchun tashkil etiladigan suhbatlar uchun quyidagi mavzular yo'nalish sifatida tanlanadi:

- 1) yetik mavzular (ijtimoiy ma'naviy-axloqiy me'yorlar, jamiyatda ustuvoro'rin tutuvchi ijtimoiy munosabatlar, jamoa orasida o'zini tutish qoidalari va boshqalar);
- 2) estetik mavzular (tabiat go'zalligi, shaxslararo munosabatlar, inson go'zalligi);
- 3) siyosiy mavzular (davlatning ichki va tashqi siyosati, dunyo voqealari, xalqaro munosabatlar va hokazolar);
- 4) qilish va xabar berish bo'lib, tarbiyaviy mazmun va mohiyat kasb etadi. Pedagog ta'lim va bilishga oid mavzular (koinot, hayvonot va o'simliklar dunyosi, elektronika va boshqalar).

Muhokama— tarbiyaning maxsus metodi bo'lib, qarama-qarshi fikrlarning to'qnashuvini ifodalaydi. Muhokamani tashkil etish mavzu nomini shakllantirishni, muhokama uchun savollarni tayyorlashni, boshlovchini tanlashni, muhokama qoidalari bilan ishtirokchilarni tanishtirishni, ko'rgazmali materiallarni tayyorlashni talab etadi. Tarbiyalanuvchilar bilan ijtimoiy-axloqiy savollar bo'yicha muhokamalar tashkil etish tarbiyachilardan bilim va tajribani, uslubiy ko'nikmalarni talab etadi. Tarbiyalanuvchilar bilan axloqiy mavzularni muhokama qilishda qat'iy faktlarni, aniq vaziyatarni muhokama qilish ko'p hollarda samarali hisoblanadi.

Namuna – shaxsga atrofdagilar (xususan, o'qituvchilar, ota-onalar, yoshikatta kishilar)ning yurish-turish, muomala, tartib-intizom qoidalariga rioya qilish, kundalik faoliyatni tashkil etishda o'rnak, ibrat bo'la olishlarini ifodalovchi metod sanaladi.

Yosh avlod uchun quyidagi pedagogik hodisalar namuna bo'la oladi:

– ota-onalarning yurish-turishi, bir-birlari bilan o'zaro munosabatlari, kundalik faoliyatni tashkil etishlari, atrofdagilarga nisbatan yondashuvlari;

- o'qituvchilarning hamkasblari, rahbarlari, shuningdek, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlari, nutq va muomala odobi, kasbiy faoliyatni olib borishdagi mas'uliyatlari;
- ishlab chiqarish ilg'orlari, umuminsoniy hamda milliy ilm-fan, madaniyat ravnaqiga munosib hissa qo'shgan shaxslarning hayoti va faoliyatlari;
- badiiy asarlar, kinofilmlar, spektakllar qahramonlarining xatti-harakatlari ma'naviy qiyofasi;
- afsonaviy va tarixiy milliy qahramonlar, Vatan ozodligi uchun kurashgan shaxslarning jasoratlari;
- favqulodda vaziyatlarda fuqarolik, insoniylik burchini sidqidildan ado etgan shaxslarning xatti-harakatlari;
- tengdoshlarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida, turli vaziyatlarda o'zlarini tuta olishlari, irodali, matonatli, axloqli ekanliklarini namoyon etaolishlari va boshqalar. *Xulqni shakllantirish va faoliyatni tashkil etish metodlari*. Xulqdagi ijobiy tajribaga tarbiyalanuvchilar faoliyatini pedagogik jihatdanto'g'ri tashkil etilganda erishiladi. Tarbiyaning faoliyatda mavjudligi qonuniyati asosida tashkillashga bo'lgan talablar shakllanadi. A.N.Leontevning ta'kidlashicha, "faoliyat tarbiyanuvchi uchun ahamiyatli, shaxsiy mohiyat kasb etganda tarbiyalanuvchi shaxsini tarbiyalaydi. Bunda tarbiyalanuvchi faoliyatda faol ishtirok etsa, ularni vazifalari almashib turishi kerak". Tarbiyalanuvchlar faoliyatini boshqarish pedagogik vaziyatarga mos bo'lishi zarur. ta'lim va bilishga oid mavzular (koinot, hayvonot va o'simliklar dunyosi, elektronika va boshqalar). Muhokama— tarbiyaning maxsus metodi bo'lib, qarama-qarshi fikrlarning to'qnashuvini ifodalaydi. Tarbiyalanuvchilar bilan ijtimoiy-axloqiy savollar bo'yicha muhokamalar tashkil etish tarbiyachilardan bilim va tajribani, uslubiy ko'nikmalarni talab etadi

An'anaviy pedagogikada tarbiyalanuvchi faoliyatini tashkil etish tarbiyaning asosiy metodlari hisoblanadi. Ushbu metodlar guruhiga pedagogik talab, mashq, ijtimoiy fikr, tarbiyalovchi vaziyat kiradi. Pedagogik talab jamiyat va uning a'zolari tomonidan qabul qilingan aniq xulq-atvor normalarini, qoidalarini, qonunlarini, an'analarni bajarishga qo'yilgan talablar sifatida ifodalanadi. Talab ijtimoiy xulq qoidalari yig'indisi, real vazifalar, biror xatti-harakat bo'yicha aniq ko'rsatmalar, iltimos, maslahat, ko'rsatma sifatida ifodalanadi. Shakliga ko'ra talab bevosita va bilvosita turlarga bo'linadi. faoliyatiga bo'lgan yashirin yoki oshkora munosabatlarni o'z ichiga oladigan ijtimoiy. Mohiyatiga ko'ra jamoatchilik fikri muayyan ijtimoiy masalalarni, taniqli shaxslar yoki umuman olganda, jamiyat a'zolaridan ixtiyoriy birining xattiharakati, xulq-atvori, yurish-turishi, faoliyati, atrofdagilar bilan muomalasi hamda munosabatining ma'qullanishi yoki qoralanishini ifodalaydi. Ana shu jihatiga ko'ra jamoatchilik fikri tarbiyalovchi xarakter kasb etadi. Mashq — xulq-atvor asosi sifatida harakatlarni ko'p marotaba takrorlash orqali xulqni shakllanishi bilan xarakterlanadi. Mashq – muayyan xatti-harakatlarni ko'p marotaba takrorlashga qaratilgan harakat mohiyatini ifodalovchi metod hisoblanadi. Mashq natijasida

muayyan ko'nikma, odat, yangi bilimlar hosil qilinadi, o'quvchining aqliy qobiliyati o'sadi, axloqiy sifatleri boyiydi, hayotiy tajribasi ortadi.

Tarbiya amaliyotida mashqning quyidagi turlari mavjud:

- 1) faoliyatda mashq qilish;
- 2) kun tartibi doirasida bajariladigan mashqlar;
- 3) maxsus mashqlar.

Faoliyatda mashq qilish mehnat, ijtimoiy va jamoa faoliyatini tashkil etish, o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yish odatlarini tarbiyalashga qaratilgan. Kun tartibi mashqlari ta'lim oluvchilarni belgilangan kun tartibiga amal qilishga odatlantirish, u bilan bog'liq ravishda muayyan harakatlarni bajarish, ish va bo'sh vaqtdan to'g'ri foydalanishga o'rgatish uchun xizmat qiladi. Tarbiyaviy vaziyatlar — bu harakatga undov, tanlash holati bo'lib, tarbiyachi tomonidan maxsus tashkil etilishi ham mumkin. Uning vazifasi ongli, faol faoliyat uchun sharoit yaratish hisoblanib, yangi xulq-atvor normalari va qadriyatlar shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Xulq va faoliyatni stimullashtiruvchi metodlar. Taqdirlash — bu tarbiyalanuvchi va guruh a'zolarini xulq-atvorini, xatti harakatlarini, fazilatlarini ijobiy baholash, ma'qullashda ifodalanadi. U o'z kuchiga ishonish, ijobiy o'z-o'zini baholash, qoniqish hissini uyg'otib, tarbiyalanuvchilarni o'z xatti-harakatlarini ijobiy o'zgarishiga stimullashtiradi. Tarbiya jarayonida rag'batlantirishning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

- 1) o'quvchining zimmasiga mas'uliyatli vazifani yuklash;
- 2) maqtash;
- 3) estalik sovg'asini berish;
- 4) maqtov yorlig'i bilan taqdirlash;
- 5) maxsus stipendiyalar tayinlash;
- 6) qo'llab-quvvatlash;
- 7) fotosuratni hurmat taxtasiga qo'yish;
- 8) jamoa nomidan minnatdorchilik bildirish;
- 9) safda birinchi o'rinda turishini ta'minlash;
- 10) musobaqalarda bayroqdor bo'lishiga imkoniyat yaratish;
- 11) nomini maktab devoriy gazetasi yoki radiosi orqali qayd etish.

Tarbiya jarayonida rag'batlantirish metodlarini samarali qo'llay olish uchun rag'batlantirishning mavjud pedagogik talablarga muvofiq bo'lishi; ketma-ket bo'lmasligi; o'quvchini yoki uning xatti-harakatlarini haddan oshirib maqtamaslik; ularni boshqa o'quvchilarga taqqoslab ko'rsatmaslik; o'quvchini kamsitmaslik; talabchanlikni bo'shashtirmaslik kabilarga e'tibor qaratilishi lozim.

Jazolash — bu xulq normalariga qarama-qarshi bo'lgan xatti-harakatlarsalbiy baholashda ifodalanadi. Jazolash tanbeh, ogohlantirish, suhbat, boshqa guruhga o'tkazib yuborish, maktabdan chetlatish shakllarida bo'lishi mumkin. Jazolash o'quv tarbiyaviy

muassasadagi tarbiyaviy holat, pedagoglarni madaniyati va jamoaning rivojlanganlik darajasi bilan uzviy bog'liq. Tarbiya jarayonida jazolash metodini qo'llashda quyidagi jazo choralari qo'llaniladi:

- tanbeh berish;
- ogohlantirish;
- uyaltirish;
- hayfsan berish.

Tanbeh berish eng muhim jazo chorasini bo'lib, o'qituvchi o'quvchiga yuzmayuz turib tanbeh beradi va buni kundaligiga yozib qo'yish mumkin. Ogohlantirish – sodir etilishi mumkin bo'lgan muayyan xatti-harakatlarningoldini olish maqsadida qo'llaniladigan tarbiyaviy usul. Uyaltirish – o'quvchining ma'lum xatti-harakatlariga jamoa yoki uning tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan subyektlar (ota-onalar, vasiylar, jamoatchilik vakillari va boshqalar) oldida baho berish usuli. Bolalarni tarbiyalashda shu histuyg'ularni ehtiyotkorlik bilan o'stirish lozim, lekin hadeb uyaltiraverish, qizartiraverish yaramaydi.

Hayfsan berish o'quvchining ma'lum xatti-harakatlarini qat'iy choralarasosida baholash bo'lib, u tanbeh va ogohlantirish kutilgan natijani bermagan holatlarda qo'llaniladi. Jazolash metodini qo'llashda jismoniy jazoni qo'llash, o'quvchilarni urish, kaltaklash, qo'rqitish, g'azablantirish, jismonan va ruhan azoblash, tahqirlash, sha'nini yerga urish kabilar taqiqlanadi. O'quv tarbiyaviy muassasalarda stimullashtiruvchi metodlardan biri musobaqa keng qo'llaniladi. Bu metod g'oyaviy-siyosiy va formal xarakterga ega bo'lib, u yordamchi metod sifatida qo'llaniladi. Ta'kidlash joizki, har qanday metod ta'lim muassasasining tarbiyaviy tizimibilan uzviy bog'liq. Tarbiya metodlarini tanlash va qo'llash o'z navbatida: tarbiya maqsadi va mazmuniga, tarbiyalanuvchilarni tarbiyalanganlik darajasiga, shaxslararo munosabatlarning rivojlanganlik darajasiga, tarbiyachining obro'siga va tajribasiga, tarbiyalanuvchlarning yosh va individual xususiyatlariga bog'liq. Shu bilan birgalikda tarbiyachini tarbiya metodlarini tanlashi uning tajribasiga, madaniyatiga, yoshiga, xarakteriga, temperamentiga ham bog'liq.

Nazorat, o'z-o'zini nazorat, o'z-o'zini baholash metodlari. Ushbu metodlar tarbiya natijasini tahlil qilish va baholashga yo'naltirilgan bo'lib, bularga so'rov metodlari (suhbat, anketa, test, faoliyat natijalarini tahlil qilish kabi metodlar kiradi. Nazorat metodlarining asosiy vazifasi tarbiya jarayonining maqsadiga erishilganlik darajasini va tarbiya natijasi bo'yicha uning samaradorligini baholash. O'z-o'zini nazorat va baholash metodlari o'z-o'zini tarbiyalash metodlarini hisoblanadi. O'z-o'zini tarbiyalash metodlari o'quvchilarning o'zini-o'zi idora qilishlari, turli o'quvchilar organlari faoliyatida faol ishtirok etishlarini ta'minlash, ularning ijtimoiy mavqelarini oshirish maqsadida qo'llaniladigan usullardir. Mazkur metodlar o'quvchilarni tashabbuskorlikka, mustaqillikka undaydi.

O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish metodi. O'z-o'zini tahlil (nazorat) qilish o'z shaxsi, mavjud fazilatlarini, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish, mavjud sifatlarni boyitish yoki

salbiy odatlarni bartaraf etishga qaratilgan faoliyat usulidir. O'z-o'zini baholash metodi. O'z-o'zini baholash o'quvchi uchun shaxsiy imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, o'ziga obyektiv baho berish, o'zidan qoniqishiga yordam beradi. Zamonaviy tarbiyachi uchun dunyoning rivojlangan davlatlarida tarbiyaviyishlarni tashkil etishda tarbiyani qaysi metodlari ko'p qo'llanilayotganini bilishi ahamiyatlidir. Tarbiyaga bo'lgan g'arbcha yondashuvda, asosan metodlar tizimini shakllantirishda bixeviorizm psixologiyasi va psixoanalizga asoslaniladi.

Ijtimoiylashuv mexanizmlari. Insonning ijtimoiylashuvi turli omillar, agentlar bilan hamkorlikda va bir qator mexanizmlar asosida amalga oshadi. Fransuz olimi Gabriel Tard, amerikalik Uri Bronfenbrenner, rus olimlaridan V. S. Muxina va A. V. Petrovskiylarning tadqiqotlarida ijtimoiylashuv mexanizmlariga turlicha yondashuvlar keltiriladi. Mavjud ma'lumotlarning umumlashtirilishi quyidagi mexanizmlarni alohida ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

I.P.Podlasiy tasnifi bo'yicha ijtimoiylashuv mexanizmlari :

Bostirish mexanizmi, uning mazmuni muayyan g'oya, fikr, xohish, istaklarni ongdan chiqarib tashlashdan iborat. Bu mexanizmning tashqi va ichki turlari mavjud. Ichki mexanizm ham o'z o'rnida ixtiyoriy va g'ayri ixtiyoriyga bo'linadi.

Ajratish mexanizmi, bu mexanizm ijtimoiylashuv mexanizmi sifatida inson o'zi uchun yomon taassurotlardan voz kechishi bilan bog'liq. Ajratish mexanizmi odatda nizolarni hal qilishda kuzatiladi.

O'z-o'zini cheklash mexanizmi, bu mexanizm ijtimoiylashuv jarayonida muhim o'rin tutadi. Agar tarbiyalanuvchiga uning yutuqlari do'stlarinikidan ko'ra ahamiyatsizroq tuyulsa, uning o'z-o'ziga hurmati pasayadi, yomon o'qiy boshlaydi.

Loyihalash mexanizmi o'z kamchiliklarini boshqalarga tegishli deb hisoblash. Identifikatsiya mexanizmi bunda tarbiyalanuvchi hayolan o'zini o'rtoqlari bilan qiyoslaydi. Identifikatsiya ob'ekti nafaqat real insonlar, balki tasavvurlardagi insonlar ham bo'lishi mumkin. Identifikatsiyaning to'liq, qisman, ongli, ongsiz turlari mavjud. Bu mexanizm tarbiyalanuvchi hayotiy muhim muammolarga (kasallik, boshqa maktabga o'tish, institutga kirish) duchor bo'lganda namoyon bo'ladi.

Introyeksiya mexanizimi bilan juda bog'liq. Bunda boshqalarning xislatlari o'zgarmagan holda o'zlashtirib olinadi.

Empatiya mexanizmi, ya'ni boshqa odamning hissiy holatiga hamdard bo'lish qiyin holatlarda intellektuallashuv mexanizmi ishga tushadi.

Ratsianallashuv mexanizmida tarbiyalanuvchi o'z xatti-harakatlarining mantiqiy xulosasini chiqaradi.

Fikr, hissiyot, harakatlarni susaytirish uchun harakatlarni bekor qilish mexanizmi qo'llaniladi. Masalan, tarbiyalanuvchi kechirim so'rganida, uning harakatlari kechirilishi.

I.V.Mudrik tasnifi bo'yicha ijtimoiylashuv mexanizmlari

Imprinting (xotirada saqlab qolish) - insonga ta'sir qiladigan hayotiy muhim ob'ektlarni eslab qolishi.

Eksiztensial bosim mexanizmi - tilni o'zlashtirish va munosabatga kirishganda kerak bo'ladigan ijtimoiy xulq-atvor normalariga anglamagan holda ega bo'lish.

- Taqlid - biror bir namunaga o'xshashga harakat qilish.
- Refleksiya mexanizmi - ichki suhbat.
- an'anaviy mexanizmi
- institutsional mexanizm

V. Mudrikning fikricha, psixologik va ijtimoiy psixologik mexanizmlarga quyidagilarni kiritish mumkin: Imprinting (xotirada saqlab qolish) — insonning unga ta'sir qiladigan hayotiy muhim obyektlarni eslab qolishi. Bu mexanizm, odatda, go'daklik davrida ko'p qo'llaniladi. Biroq eksiztensial bosim mexanizmi — tilni o'zlashtirish va o'zaro munosabatga kirishganda kerak bo'ladigan ijtimoiy xulq-atvor meyorlariga anglamagan holda ega bo'lish. Taqlid — biror-bir "namuna"ga o'xshash uchun harakat qilish. Bu holat insonning ijtimoiy tajriba tuplashining ixtiyoriy va asosan ixtiyorsiz yo'llaridan biridir. Refleksiya mexanizmi — ichki suhbat. Unda inson jamiyatning turli institutlari, oila, tengdoshlar jamoasi, obro'-e'tiborli shaxslarga xos xususiyatlarga baho beradi, ularni ko'rib chiqadi yoki inkor etadi.

Refleksiya insonning turli "Men" obrazlari orasidagi real va xayoliy shaxslarning ichki suhbatidir. Bu mexanizm yordamida insonning shakllanishi ro'y beradi. Bundan tashqari, ijtimoiylashuvning ijtimoiy pedagogik mexanizmlariga an'anaviy va institutsional mexanizmlari ham kiritiladi. An'anaviy mexanizm inson tomonidan oila, atrof-muhit, qo'shnilar, o'rtoqlariga xos me'yor, qarash stereotiplarini o'zlashtirishni ko'zda tutadi. Bu o'zlashtirish ongsiz ravishda amalga oshirilib, taassurotlar yordamida sodir buladi. Institutsional mexanizm insonning jamiyat institutlari va turli tashkilotlar bilan o'zaro munosabati jarayonida kuzatiladi. Bu jarayonda inson turli bilim va tajribalarni toplashi mumkin.

Tarbiya keng ijtimoiy ma'noda — ijtimoiy madaniy tajribalarni, me'yor va qadriyatlarni avloddan avlodga o'tishini ifodalaydi. Tarbiyaning ushbu ma'nosi sotsiologiya va boshqa xulq-atvor to'g'risidagi (falsafa, psixologiya, pedagogika) fanlardagi shaxsni ijtimoiylashuviga yaqinroq.

Ijtimoiylashuv deganda insonni jamiyatdagi xulq-atvor normalarini o'zlashtirishini, ijtimoiy hayotda insonni barcha ta'sir etuvchi omillar natijasida ijtimoiy rivojlanish jarayonini tushunamiz. Tarbiya fanda shaxsni rivojlanishi, ijtimoiylashuvi omillaridan biri sifatida qaralib, tarbiyaviy tizim doirasida maqsadga yo'naltirilgan shaxsni shakllanish jarayoni sifatida aniqlanadi. Tarbiyaning tor ijtimoiy ma'nosi ijtimoiy institutlardagi tarbiyaviy ta'sirlarni ifodalaydi. Bundan tashqari, tarbiya keng va tor pedagogik ma'noda ham qo'llaniladi. Ijtimoiy tarbiya maqsadi hamda vazifalarini amalga oshirish uchun tarbiya jarayonining o'ziga xos qonuniyatlarini anglab olish muhim ahamiyatga ega. Tarbiya jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega. Uning eng muhim xususiyati aniq maqsadga yo'naltirilganligidir. Zamonaviy talqinda tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchilar

o'rtasidagi muayyan maqsadga erishishga qaratilgan samarali hamkorlik demakdir. Zero, tarbiya jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatlari tashkil etiladi, boshqariladi va nazorat qilinadi. Yagona maqsadga erishish yo'li zamonaviy tarbiya jarayonining maqsadini tavsiflaydi. Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi (subyektiv va obyektiv) omillar ko'zga tashlanadi. Subyektiv omillar shaxsning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlari mazmunini anglashga yordam bersa, obyektiv omillar shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Tarbiya faoliyatining mazmuni, yo'nalishi va shakli obyektiv sharoitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, shaxsni shakllantirish borasida shunday muvaffaqiyatga erishiladi. Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat o'qituvchi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik shaxsiy xususiyatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi. Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati uning uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur'atda yoki yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Shaxsning muayyan vaqtning o'zida, turli-tuman qarashlar mavjud sharoitda harakat qilishi tarbiya jarayonini murakkablashtiradi.

Malumki, mustaqilligimiz zaminida vujudga kelgan ma'naviy ma'rifiy yangilanish va yuksalish markazida milliy g'oya, milliy mafkura va milliy tarbiya asosiy o'rinni egallaydi. Tarbiya pedagogikaning asosiy ob'ekti sifatida uning rivojlanish tarixi mobaynida o'rganib kelingan. Chunki, bu tushuncha pedagogik faoliyatning vazifa va maqsadlariga asosiy yondashuvlarni ifodalaydi. Boshqa tomondan tarbiya-ijtimoiy hayotning doimiy va umumiy kategoriyasidir. Tarbiyaning ijtimoiy qamrovi uning lug'aviy ma'nosiga qaraganda bir muncha kengdir.

Darhaqiqat, ijtimoiy tarbiyaning maqsadi insonni ijobiy rivojlanishga qaratilgan sharoitlar yaratish jarayoniga yo'naltirishdir. Ijtimoiy tajriba keng ma'noda turli ko'nikma va malakalar, bilim va fikrlash usullari, yurishturish me'yor va stereotiplari, qadriyatlar, odamlar bilan munosabatga kirishish tajribasi, ko'nikish, shuningdek o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini aniqlab olish birligidir. Ijtimoiy tarbiya jarayonidagi o'zaro munosabat esa uning sub'ektlari orasidagi axborot, faoliyat usullari, qadriyatlar almashuvidir.

Shunday qilib tarbiya deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda ta'lim oluvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi. Tarbiya muayyan maqsad bilan rejali ravishda amalga oshiriladigan davomli ishdur.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ushbu maqola orqali siz o'zingizga ma'naviy ozuqa olishingiz shubha qilmaymiz. Maqola orqali siz tarbiya va uning metodlari tarbiya tamoyillari haqida yanada ko'proq bilimlarga bega bo'lasiz. Maqola orqali siz tarbiya haqidagi tushunchangiz yanada boyigan bo'lsa bu bizning yutug'imiz hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.N.Atayeva F.Rasulova , M. Saliyeva S.Hasanov “Umumiy pedagogika’. Toshkent-2012
- 2..Nodira Egamberdieva “Ijtimoiy pedagogika”Toshkent -2009
3. M .X. Toxtaxodjayeva, S.Nishonova , J.Hasanboyev,M.Usmonboyeva, S.Madiyarova, A.Qoldibekova, N .Nishonova, N.Sayidahmedov.“Pedagogikanazariyasi va tarixil qism. Pedagogika nazariyasi” Toshkent – 2010
4. O‘tkir O‘tanov “Umumiy Pedagogika Nazariyasi Amaliyoti”fanidan ma’ruzalar matni Samarqand – 2016